

# הפוליטיקה של ספרות ילדים ונוער: קריאה בנובלה הרדיקלית "פתאום בעומק היער" לעמוס עוז

סלינה משיח

## תקציר

מיתוס הילדות המודרני, שהבנה את "עולם הילד" כמופרד מ"עולם המבוגר", משפיע על תפיסת הילדות גם בעידן הפוסט-מודרני. עקבותיו ניכרות בנורמות פואטיות ובהן היסוד הפוליטיקה, שמכוון נכתבת ומתקבלת ספרות הילדים והנוער. המאמר מבקש לערער על הדרת הפוליטיקה בנושא גלוי ולגיטימי מתוך ספרות זו והשיח עליה, ובתוך כך לקעקע את המיתוס שיצר דה-פוליטיזציה של הילדות ומנגד לתקף את הממד הפוליטי בשיח ספרות הילדים, בחינוך ובתרבות. המאמר מציע קריאה פוליטית כפרקטיקה פרשנית לגיטימית, שתחבור אל הניתוח המסורתי, הכולל את ההיבטים האסתטיים, הדידקטיים והפסיכולוגיים, ומציג את הממד הרדיקלי של ספרות הילדים כסוכנת שינוי חברתי ופוליטי, בזיקתו לאוריינות פוליטית. ניתוח הנובלה פתאום בעומק היער לעמוס עוז, השבה אל האירוע הקולקטיבי המכונן של מלחמת 1948, מדגים כיצד ניתן לא רק להטות את השיח מהקשר הספרותי-ביבליותרפי אל האתי-פוליטי-ביקורתי, אלא גם לשלב את הילדים באורח פעיל בעולמם הפוליטי של המבוגרים ולעודדם לנקוט עמדה, לקבל אחריות ואף לצאת באופן בולט כנגד נורמות פוליטיות מושחתות של המבוגרים. סימון מתווה ראשוני למילון מושגים פוליטי העשוי לשמש כלי לניתוח ספרותי ולקידום אוריינות פוליטית חובר במאמר אל ארבעת הנושאים המרכזיים שינתחו בו, המשווים ליצירה את אופייה כאלגוריה פוליטית רדיקלית: פוליטיקה בתוך קבוצת השווים – שליטה, הגמוניה והדרה; פוליטיקה בתוך המשפחה והקהילה – מי מקבל? ממי לוקחים?; פוליטיקה של זיכרון – נרטיב ונרטיב שכנגד; ופוליטיקה של הכרה הדדית – משא ומתן לפיוס.

## מבוא

שלוש נורמות פואטיות רווחות בספרות הילדים הכללית ומטביעות בה חותם כז'אנר ספרותי ייחודי: פנייה לילדים וגם למבוגרים; הלימה בין אסתטיקה, פסיכולוגיה

והיננו; והדממת הפוליטיקה או הצגתה כ"פוליטיקה שקופה", זו שבקונסנזוס, שאיננה מעוררת חשיבה ביקורתית, שיח פוליטי ותרבות פולמוסית. אמנם, החל משנות השמונים של המאה שעברה הולך ומסתמן בספרות הילדים בישראל שינוי עקבי מבחינת המוכנות לחשוף את הקוראים הצעירים לנושאים פוליטיים שבמחלוקת, בעיקר בכל הקשור ליחסי יהודים-ערבים ולהכרת הנרטיב הפלסטיני (רודין, 2015), אך חרף זאת לא נוצר שיח ספרותי וחינוכי גלוי וצלול, הנכון לפזר את העמימות סביב הפוליטיקה והפוליטי. נושאים אלה, שהם פרקטיקות לגיטימיות, ראויים לתפיסת עולמם של הילדים ובני הנעורים ואינם מאיימים לחתור תחת האושיות האמנותיות של הז'אנר וסיכווי התקבלותו.

חקר הפוליטיקה בספרות הילדים והנוער מנקודת תצפית ביקורתית המפנה עורף לעמדה ניטרלית אך אינה מוותרת על מהימנות המחקר והכלים המשמשים אותו, משתקף מתוך מחקרים רבים, כולל כאלה שהושפעו ברוחם מהדיון הפוסט-קולוניאלי (כהן, 1985, 1988; רגב, 1968, 1992; משיח, 2006, 2015; קרן-יער, 2007; נווה, 2004; שיכמנטר, 2010; רודין, 2014, 2015). המאמר הנוכחי מבקש להוות חוליה נוספת בחקר הקשר שבין ילדים, ספרות ילדים ופוליטיקה, ולו שתי מטרות עיקריות. המטרה האחת היא עידוד גישה המתקפת ניתוח ספרותי ושיח הדין בפוליטיקה באמצעות גילומו האנלוגי המשתקף ביצירות המעוות לדון בו בספרות הילדים. חשוב להדגיש שאין הכוונה ליצירות מגויסות שמטרתן אינדוקטרינציה, או המציגות פוליטיקה "שקופה" שבקונסנזוס. מדובר בשינוי קונספטואלי כלפי אחת הנורמות התרבותיות והפואטיות המלוות את הכתיבה, את הניתוח הספרותי, את הוראת הספרות ואת ההתקבלות של ספרות הילדים והנוער בקרב ילדים ומבוגרים. ניתוח הטקסט הספרותי מנקודת תצפית פוליטית המכירה בחשיבות הפוליטיקה בחיי הילדים ובספרותם, עשוי לתרום למיתון הרתיעה מפני קשר זה, לדוכב את הנושא הטעון והמושקף ולתקף אותו. מתן לגיטימציה לקריאה פוליטית ייתן ביד העוסקים בניתוח הטקסט כלי פרשני נוסף, שיחבור לניתוח הספרותי וסייע בהוראת ספרות הילדים ובהנגשתה.

המטרה השנייה נובעת מתוך הראשונה, והיא קידום אוריינות פוליטית באמצעות הכשרת שיח פולמוסי וביקורתי המבוסס על מילון מושגים פוליטי, המשמש נקודת מוצא ובסיס לניתוח הטקסט הפונה לילדים ולבני נוער. חשיפת ההיבט הפוליטי של האלגוריה פתאום בעומק היער (2005) מאת עמוס עוז תאפשר לי להציג את הפוליטיקה כנושא לגיטימי ורלוונטי בספרות הילדים והנוער, להטות את נקודת

התצפית מההקשר הספרותי אל האתי-פוליטי-ביקורתית, ולהתייחס למושגים העשויים לשרת את המבקשים לקדם אוריינות פוליטית.

מטרות המאמר נגזרות מן ההנחה, שהפרט והאינדיווידואל הילדי, בספרות ובמציאות, מתגבש מתוך מפגש עם כוחות פוליטיים, ושכל הצגה דיכוטומית של "עולם הילד" ושל "עולם המבוגר" לא רק מסייעת להתעלמות מהיבטים פוליטיים בחיי הילדים, אלא גם מסתכנת בהפיכת הילדות וספרות הילדים לאמצעי פוליטי מניפולטיבי בשירות המבוגרים. בהקשר זה, הערך המוסף של קריאה פוליטית של ספרות הילדים יתבטא בשינוי הפרספקטיבה של המבוגרים – הורים, חוקרים, מורים והוצאות הספרים – ביחס לממד הפוליטי של מיתוס הילדות ולחלקו בהפצת ה-פוליטיזציה של הילדות, ועל כך בהמשך.

## מילון מושגים פוליטי

מושגים אחדים ובהם ארבעה מושגי יסוד יתוו את מסגרת ההתייחסות לדיון: פוליטיקה, הפוליטי, אוריינות פוליטית וספרות ילדים רדיקלית.

א. פוליטיקה: חקר מדעי החברה, המדינה והחינוך הביא להרחבת המסגרת הצרה שקיבעה את המושג "פוליטיקה" בתחומי השלטון והמשטר ולהכלתו בחיי הפרט והחברה. בגבולותיה הצרים, פוליטיקה מזוהה עם הספירה הציבורית-אזרחית ועם שיטות ממשל וסגנונות משטר. היא מתוארת כשדה מאבק וכוח, שבו נגזרת חלוקת המשאבים, מוכרעים יחסי הכוחות המפלגתיים, נקבעות זכויות השליטים והנשלטים, מתבטאות עמדות הכוח ומשתקפים אינטרסים אישיים וכיתתיים. במובנה הצר נתפסת הפוליטיקה, על הקונפליקטים ומאבקי הכוח שבה, כ"זירת מניפולציות בין אנשים או קבוצות תאבי שררה" (פלג, 2012, עמ' 173), והפוליטיקאים כחותרנים בלתי נלאים, ערמומיים וכוחניים, המשווים לפוליטיקה את אופייה הצר והשליילי. במובן הרחב, החברתי והמוסרי של המושג, פוליטיקה נתפסת כתכונה וכדחף אנושיים הנוכחים בחיי האדם על כל היבטיהם, ושדה השלטון והמשטר הם היבט אחד בלבד בתוכה, המתייחס לתחום "המקצועי המארגן את חיי הכלל באמצעות הפעלת משאבי עוצמה ומימוש אינטרסים של פרטים שונים בחברה" (נווה, 2008, ללא ציון עמוד). פוליטיקה במובן אחרון זה נתפסת כמערכת חיונית, מסדירה ומשמעת המיועדת לפעול לטובת הכלל גם כשמטרה זו מושגת באופן חלקי בלבד.

בעקבות הסוציולוג הבריטי אנתוני גידנס חולץ המושג "פוליטיקה" מתוך הגזרה הצרה של יחסי אזרח, מדינה ומשטר והתחיל לשמש כתיאור האדם כ"בעל חיים פוליטי", בלשונו של אריסטו. פסיקה זו מגדירה פוליטיקה כקטגוריה המובנית בטבעם של יחסי אנוש, והבאה לידי ביטוי בפעולה הקשורה בכוח ובאמצעים להשגתו (Giddens, 1993).

הסוציולוג ברוך קימרלינג מצדד בעמדה המצליבה את הפוליטי בחברתי, וטוען ברוח כותרת ספרו של חוקר מדע המדינה הרולד לאסוול, **פוליטיקה: מי מקבל מה, מתי, איך** (Lasswell, 1936), שפוליטיקה ברמת המיקרו "מתקיימת בכל מקום. השאלות 'מי מקבל מה, מתי וכיצד' עולות אפילו בתחום המשפחה: בין האב לאם, בין הורים לילדים ובין הילדים לבין עצמם" (קימרלינג, 1995, עמ' 14).

פוליטיקה במובנה הרחב מוצגת אם כן כמובנית במערכת היחסים האנושית-חברתית. הילדים מחוברים אליה באמצעות מעגלים פוליטיים חופפים ונפרדים: החיים הפוליטיים בחברת הילדים ובזו של המבוגרים, החיים הפוליטיים ברמת המיקרו המשפחתית והבית ספרית, ואלה שברמת המאקרו – הארצית והגלובלית. יחסי הגומלין הפוליטיים, המתקיימים במסגרות שדפוסייהם היררכיים, כוללים קונפליקטים, רצונות ואינטרסים המתנגשים לעתים באלו של האחרים, מצבי עימות וכוח, הבניית זהות וזיכרון קולקטיבי, שליטה, סמכות, משא ומתן, נתינה ולקחה, השלטת סדר ומשמעת והכרעות אתיות ומוסריות.

**ב. הפוליטי:** הפוליטי, הנגזר מתוך הפוליטיקה, חורג ממנה כדי לערער על אי-תקינות הנובעת מתוקף הסמכות שהוקנתה לה: "הפוליטי לעומת הפוליטיקה מפציע תדיר בגדר חריג, ומשום כך אינו יכול להיות מיוצג על ידי מערכת מוסדרת אשר לעתים קרובות מטשטשת את הפוליטי" (שנהב, 2009, עמ' 181). חריגת הפוליטי מתוך המערכת המוסדרת נועדה לחשוף את עמדות הכוח, לערער על מעמדן של נורמות פוליטיות מושרשות המוצגות כלגיטימיות, כרציונליות, כאוניברסליות וכטבעיות, ולחייב את הפוליטיקה להכיר באינטרסים הפרטיקולריים שלה, במניפולציות ובכוח שלהם היא זקוקה לצורך ההסדרה של אינטרסים אלה. הפוליטי, אם כן, הוא המבט החורג והביקורתי, שבפעולתו מצביע על מה שנתפס כלגיטימי בפוליטיקה כעל בלתי לגיטימי, ותובע את תיקונו. בהקשר הספרותי והחינוכי, אופיו הביקורתי והחתרני של הפוליטי הופך אותו רלוונטי לקריאה הביקורתית והפולמוסית המייחדת את האוריינות הפוליטית.

ג. אוריינות פוליטית: במחקר הדן באוריינות פוליטית ובחינוך לפוליטיקה מעלים החוקרים ברנארד רואלד קריק ואלכס פורטר (Crick & Porter, 1978) את הסברה שהקניית מידע על מוסדות המדינה, על מפלגות, על אופי המשטר ועל תאוריות פוליטיות לפני שנלמדו רעיונות שבמחלוקת, קונפליקטים והתנגשות בין ערכים ובין אינטרסים מנוגדים, כמוה כרתימת העגלה לפני הסוסים, שכן קונפליקטים ורעיונות מנוגדים קדמו מבחינה היסטורית לצמיחת המפלגות ולעיצוב פני המשטר. על כן ראוי לדעתם להקדים ולהתוודע אליהם, ורק אחר כך להקנות ידע על מערכות המדינה וסדרי השלטון. לדידם, מאחר שהפוליטיקה עוסקת בקונפליקטים בין רעיונות ואינטרסים, הרי זיהוי סוגיות אקטואליות ודילמות חברתיות הוא המפתח לעידוד כישורים ורגישויות הנדרשים לאוריינות פוליטית. זאת ועוד, ההבנה מי מחזיק בדעות השונות, בזיכרון ובנרטיב הקולקטיבי ומהן הנמקותיו, עשויה לעורר אמפתיה כלפי נקודות תצפית שונות והכרה באחרות. הם מייחסים חשיבות רבה לפיתוח היכולת לזהות את הפוליטי בחיי היום-יום, במדינה ובמשפחה, בלשון, בבית הספר ובקהילה, במטרה להצמיח רגישות וסובלנות לדעות מנוגדות. תכונות אלו עשויות להוביל להכרה בערך של קבלת אחריות ונקיטת עמדה מוסרית כלפי הנושאים הפוליטיים שבמחלוקת. כל אלה הם לדעת קריק ופורטר ליבת האוריינות הפוליטית.

בהנחה שהפוליטיקה מובנית בחיי האדם ומתבטאת ביחסי הגומלין שבין יחידים וקבוצות, אמורה אוריינות פוליטית להקנות לצעירים בחברה כלים לפיתוח שפה ומילון מושגים לשם קיום שיח על-אודות הפוליטיקה. אלה ישמשו לקידום תרבות פולמוסית, לניתוח ולהסברה של הסיטואציה הפוליטית ולגיבוש עמדה אישית, במידת הצורך גם לעומתית, ערכית ורציונלית. דברים אלה הולמים את רוח משנתו של צבי לם, ששטח באורח שיטתי ונרחב את תפקידו של החינוך בעיצוב אישיותו של "אדם פוליטי", חושב וביקורתי, אינדיווידואל שהוכשר ליטול אחריות למחשבותיו ולמעשיו ולהכריע באורח רציונלי במצבי קונפליקט (לם, 1975, 1976, 1999, 2002).

חשיפה לסוגיות אקטואליות שבמחלוקת והכרת דילמות היסוד של היחיד בחברה חיוניים אפוא ליצירת התשתית למילון המושגים של האוריינות הפוליטית. קריק ופורטר (שם) מונים כמה גורמים שכיחים המעוררים קונפליקטים ומחלוקות, שבאמצעותם ניתן להזין את מילון השיח הפוליטי ובהם: שלטון ושליטה (כוח), סמכות, הגמוניה, קולוניאליזם, דמוקרטיה, סדר ומשמעת (זכויות, חוק, צדק,

סובלנות), זהות (עדה, לאום, מיעוט, זיכרון), חירות וייצוג. כל אחד מגורמים אלה משרת את הפוליטיקה כמערכת מסדירה ומכוונת, אך בהיותו כפוף לאינטרסים פרטיקולריים של בעלי הסמכות והכוח הוא עלול להתגלות כמי שמקדם דווקא את היפוכו: שליטה עלולה להתבטא במניפולציה, אלימות ומלחמה; סדר וחוק – בכפייה ובהדרה; חירות – בדיכוי ובאפליית הזולת; ייצוג – לאמצעי המעניק לגיטימציה לקבוצה ההגמונית, שהיא לעתים המיעוט, לדבר בשם האחר ובכך להשתיקו; צדק – לסוכן בשירות בעלי העניין; וזהות – למנגנון הכחשה ודחיקת האחר, ומכאן לסטראוטיפיזציה, לרוע ולגזענות. הצגת כפל הפנים של הגורמים המשתתפים ביצירת ההווה הפוליטית חושפת מחד גיסא את מורכבותה של הפוליטיקה, ומאידך גיסא את חיוניותה של האוריינות הפוליטית בפיתוח מילון מושגים וכשרים אינטלקטואליים, המעודדים חשיבה עצמאית וביקורתית והכרה בפוליטי כמקדם ערכים, אתיקה ומוסר.

ד. ספרות ילדים רדיקלית: את ספרות הילדים הרדיקלית הגדיר חוקר ספרות הילדים ג'ייק זיפס במילים הבאות: "ספרות ילדים רדיקלית מבקשת לעמוד על מהות התופעות, ההתנסויות, הפעולות ויחסי הגומלין החברתיים ומתאוה לאפשר לצעירים להבין את נסיבות חייהם" (Zipes, 2008, p. vii). התרגום של כותבת המאמר). זיפס מצביע על תפיסה מוטעית נפוצה, המרחיקה את המילה "רדיקלי" מן ה"שורש" (radix בלטינית) שלה, תרתי משמע, ומייחסת לה אסוציאציות של "קיצוניות" ו"פנאטיות", במקום להדגיש את המובן של בחינת הדברים לעומקם, מן ה"שורש", שעל פי הגדרתו של החוקר ואיש החינוך צבי לם הוא למעשה "האדם עצמו" (לם, 2000, עמ' 3). ספרות ילדים רדיקלית לילדים נכתבה גם בעבר, אף שיוצריה לא הגדירו אותה כך, והחל מן השליש האחרון של המאה ה-20 יש לה ביטוי מובהק בז'אנר. נקודת המוצא שלה היא הרצון לחשוף את הילדים ואת בני הנוער לסוגיות הקשות של החיים: אי-שוויון חברתי, עוני, פליטות והגירה, התפרקות המשפחה, סמים, זנות, גזענות ומלחמה. המטרה היא לסייע לצעירים אלה באמצעות הספרות להבין את המציאות הפוליטית, לפתח מודעות חברתית, לגלות מעורבות בנעשה בסביבתם, לטפח חשיבה ביקורתית ולעורר בהם את הרצון לפעול לשינוי הרעות החולות של החברה (משיח, 2014; Reynolds, 2007). מודעות לתכנים הפוליטיים של הטקסט הספרותי ופענוחם תוך ניתוח הטקסט עשויים להתממש בכמה וכמה אופנים, ובהם אנלוגיה, מיפוי וביקורת הספרות.

ה. אנלוגיה: השוואה בין הסיטואציה הפוליטית בחיים האקטואליים ובין השתקפותה בספרות, וסימון הפוליטיקה כתמה מרכזית. לדוגמה, מלחמה-שלום, סכסוך-פיוס-פשרה, דיכוי, שליטה, פערים מעמדיים וחברתיים.

ו. מיפוי: זיהוי הגורמים המחוללים את הסיטואציה הפוליטית בספרות ובחיי היום-יום: במדינה, במשפחה, בלשון, בין קבוצת השווים וכיו"ב.

ז. ביקורת הספרות: חשיפת נורמות פואטיות המסוות אסטרטגיות פוליטיות הנושאות לעתים מטען אנטי-חברתי ואנטי-הומניסטי, שמטרתן לעתים חוץ-ספרותית (משיח, 2013, 2015). עמדה זו מסתמכת על ההנחה, שמבנה היסוד של ספרות הילדים והנוער הוא פוליטי, שכן מדובר בז'אנר הנכתב, מופץ ו/או מתווך בידי מבוגרים עבור ילדים ומבוגרים. בפואטיקה המובנית של הז'אנר נמצא המבוגר (שליט, בעל הקול), ה"מפתה" את הקוראים הצעירים (נשלטים, אילמים), להזדהות עם תפיסות עולמו (Nodelman, 1992, 2008; Rose, 1992). קריאה ביקורתית תחשוף תפיסות עולם המבקשות להשפיע על הקוראים באורח סמוי ומניפולטיבי ותחתור תחת נורמות פואטיות מובנות, המשמשות תשתית לפוליטיקה של ספרות הילדים. דרך נוספת שביקורת הספרות עשויה לנקוט בכואה לקדם אוריינות פוליטית תתבטא בדיון על נושאים פוליטיים בספרות הילדים, כלומר בהתייחסות לתמטיקה המגולמת בהקשר פוליטי רחב (מדיני, אזורי), או מצומצם (משפחה, קבוצת השווים). הפוליטי בספרות הילדים והנוער יזוהה באמצעות "יצירות הקוראות תיגר על הסדר הקיים [...]מצביעות על עוולות של המציאות" (חסקין, 2014, עמ' 239), והמזמנות שיח פולמוסי הקורא לדה-לגיטימציה של נורמות פוליטיות מושרשות והצעה לתיקון ולהשבת הסדר הפוליטי המוסרי על כנו.

המושגים שנבחנו להלן כדי לשמש מסגרת התייחסות לדיון כולו מאירים את האופן שבו הפוליטיקה על מגוון היבטיה רלוונטית הן לחיי הילדים והן לספרות הילדים, אם ברצונה לתאר באופן מהימן את חייהם. קריאה ביקורתית של ספרות הילדים תתייחס להיסוי הפוליטיקה ותראה בו מעשה פוליטי מניפולטיבי, המסתייע בין השאר בהפרדה בין "עולם הילד" ל"עולם המבוגר".

## הדה-פוליטיזציה של ספרות הילדים וכשליה

בבסיס ההפרדה הנדונה עומדת התפיסה, שיש נושאים העלולים להכתים את עולם הילדות או את האמנות עצמה. המשוררת, הסופרת וחוקרת הספרות לאה גולדברג, לדוגמה, תיארה את מאפייניה האסתטיים, הפסיכולוגיים והחינוכיים של ספרות הילדים. היא הצביעה על הקורא המבוגר כעל נמען לגיטימי של ספרות הילדים והגדירה ספרות זו כ"טובה" בהיותה טובה לילדים וגם למבוגרים (גולדברג, תש"ז), אך בפוליטיקה היא ראתה ביטויים העוברים את האמנותי, ההומני והאוניברסלי בשירה למבוגרים, קל וחומר בשירה ובספרות טובה לילדים (גולדברג, 1939).

השקפותיה של גולדברג עלו בקנה אחד עם הרחקת "עולם הילד" מעולמם של המבוגרים והיו לנורמות פואטיות מקובלות בספרות הילדים. זאת, חרף המקום שהפוליטיקה תפסה בחיי היום-יום של הילדים ובני הנעורים: תפקידם בהפצת הלשון העברית, חלקם במהפכת התרבות העברית-ציונית ושותפותם במאבק לעצמאות לאומית בארץ ישראל. התעלמות זו מן ההיבט הפוליטי של חיי הילדים חלה גם על הספרות, אף שבדומה לספרות העברית למבוגרים שהייתה "פוליטית מעצם לידתה" (מירון, 2012, עמ' 80), כך גם ספרות הילדים נולדה על ברכי הלאומיות העברית (משיח, 2000).

ביצור מעמדה של ספרות הילדים כמרחב אוטונומי הנע על ציר המורכב מהאישי-תרפויטי, האסתטי והאוניברסלי – עלה בקנה אחד עם מיתוס הילדות המודרני, שייצר דה-פוליטיזציה של הילדות והתעלם מיחסי האוסמוזה המתקיימים בין הילדים לסביבת המבוגרים. המיתוס, סבור רולאן בארת, מתמם את המציאות, מאייד כל מורכבות חברתית, מרוקן את הממשות מהממד ההיסטורי שלה ומכונן סיפור "ויראלי" הנתפס באורח אוניברסלי "כטבע וכנצח" (בארת, [1957] 1998, עמ' 273). ברוח זו הובנה, הופץ והתקבל מיתוס הילדות המודרני, שתיאר "ילדות שקופה" ואת "עולם הילד" הא-פוליטי כתמים, טהור, ונבדל מ"עולם המבוגר" הנגוע בחולי האקטואליה והפוליטיקה (Carpenter, 1985, Rose, 1992).

אולם הרחקת הפוליטיקה מ"עולם הילד" ומספרותו ופילוח המציאות המשותפת לשני מרחבים נפרדים הם כשלעצמם מעשה פוליטי, שכן הבידול מאפשר למבוגרים להאמין שהרחקת "עולם הילדים" מעולמם מגן על הצעירים מפני המציאות האקטואלית והפוליטית ומחסן אותם מפני השפעותיהם המזיקות של המבוגרים. מכאן שהיסוי הנושא הלגיטימי והרלוונטי והצגתו כבלתי מתאים, או בלתי ראוי



לילדים, שירת היטב את האינטרסים של התודעה התרבותית הקולקטיבית של המבוגרים שהבנו את המיתוס, ושבהשראתו נכתבת ומתקבלת גם ספרות הילדים והנוער.

חוקר ספרות הילדים פרי נודלמן סבור שהמוקשים החבויים בתפיסת התמימות הילדית מתגלים בימינו (Nodelman, 1992). לטענתו, לא רק שההפרדה בין "עולם הילד" ו"עולם המבוגר" שימשה אמצעי לגיוס הקוראים הצעירים לשירות הנרטיבים ההגמוניים של המבוגרים (משיח, 2000; Rose, 1992), אלא שלנוכח האימוץ של תאוריות פוסט-קולוניאליות בחקר ספרות הילדים והנוער והתמורות במישור הגלובלי, הדמוגרפי והפוליטי מתגלים ההומני, האוניברסלי והפסיכולוגי בספרות כתווי תקן המכשירים שליטה והשתקה (Nodelman, 1992). ההומני היה שופר להומוגני המדיר את המגוון וההטרונגי, האוניברסלי להגמוני המטשטש שונות חברתית ותרבותית (חסקין, 2014), ואילו הפסיכולוגי-תרפויטי – לערוץ פופולרי המתמקד באני האינדיווידואלי ומחמיץ את משמעות זיקתו החברתית והפוליטית של האדם לזולת. המסורת המתמשכת של הנורמה הפוסלת את הקשר הלגיטימי שבין ילדים, פוליטיקה וספרות מתעלמת מהסימביוזה המתקיימת בין הנפש האינדיווידואלית ובין הקולקטיב החברתי והפוליטי (Tyson, 1994, p. 2). בכך היא ממילא מקבעת את הנורמה הפואטית האנכרוניסטית, ההופכת את הפוליטיקה לנושא שראוי לו – ככל שמדובר בספרות הילדים והנוער – שיישמרו בו ניטרליות ו"פוליטיקה שקופה" התואמות את לשון השיח שבקונסנזוס.

בקריאה פוליטית **פתאום בעומק היער** לעמוס עוז אתיחס, אם כן, להקשרים התמטיים שהוצגו עד כה, ומנקודת מבט רחבה יותר, תאפשר לי קריאה זו לערער על ההפרדה הדיכוטומית בין "עולם הילד" ו"עולם המבוגר". הפרדה שכאמור, היא כשלעצמה פוליטית, ושכשמה הודרו הפוליטיקה והפוליטי מהספרות, הושתקה תרבות הפולמוס והוכשרה הדרך למניפולציה באמצעות ספרות הילדים.

## פתאום בעומק היער

הספר **פתאום בעומק היער** (עוז, 2005)<sup>1</sup> ראה אור בישראל בשנת 2005, לאחר שבע מלחמות ושתי אינתיפאדות, אך בדומה לסומכי שקדם לו (1978), העלילה שבה אל

1 כפרק זה של המאמר, אם בהפניה מצוין מספר העמוד בלבד, מדובר בציטוט מתוך פתאום בעומק היער.

האירוע המכונן של מלחמת 1948, כמו על מנת להיישיר מבט אל צדיו המודחקים ולהביאם לכלל הכרה. עלילת הסיפור יונקת מזיכרונות ילדות ומסיפורים של אמא, "שהתנועעו במעגל, וכמו אפופי ערפל. לא התחילו בהתחלה ולא הסתיימו בטוב" (עוז, 2002, עמ' 312). ראשיתם בהצעה: "רוצה שאני אתחיל? פעם אחת היה כפר שהתרוקן מכל יושביו. אפילו הכלבים והחתולים. אפילו הציפורים עזבו אותו" (שם; עמ' 448). אין לדעת אם כך באמת נוסחה הפתיחה המטרימה בסיפורה של אמא, אך כמו זרע מעופף היא סבה לחולל בפתאום בעומק היער ושבה להתניע את עלילתו.

שני מחקרים מעמיקים בפירוש היצירה ובפענוחה. זיוה שמיר רואה בה את משפטה של חברה שבודדה את הסוטים מנתיב ה"כמונו", סימנה אותם כמוזרים, התעללה בהם והביאה להוקעתם ולעקירתם מתוכה. שמיר עומדת על מדרש השמות ביצירה ומצביעה על ההתכתבות הגלויה והסמויה שהטקסט מקיים עם תשתיות מוכרות של ספרות הילדים האירופית – סיפורי האחים גרים, הנס כריסטיאן אנדרסן, אוסקר ויילד, ליימן פרנק באום (מחבר הקוסם מארץ עוץ), לואיס קרול ואחרים – וכן עם הספרות העברית לדורותיה ובייחוד עם מעשה בחיריק קטן ומעשה בפ'א סופית<sup>2</sup> לנתן אלטרמן (אלטרמן, 1974). החוקרת סבורה שהמעשייה המחורזת של אלטרמן והאגדה של עמוס עוז מגוללים את סיפורם של ילדים דחויים: "בשני המקרים הילד הדחוי נקם בחברה את נקמת עלבוננו. [...] עזיבתו של הילד הדחוי והמנודה מחוללת בעולם החיצון שינויים מפליגים, הגורמים לחברה המנדה צרות צרורות. רק חזרתו (או חזרתו) אל תוך החברה המנדה עשויה להסיר את ה'קללה' ולהחזיר את הסדר הטוב על כנו" (שמיר, 2005, ללא ציון עמוד). קריאתה של שמיר בפתאום בעומק היער מתוך הפרספקטיבה של מעשה בפ'א סופית מעמידה את הדמות הדחוייה, את חולשתה וגם את כוחה כתמה מרכזית בסיפור, אף שאין היא מוציאה מכלל אפשרות פרשנות נוספת, זו של קריאה ביקורתית "של סיפורים היסטוריים המשרים עיוורון ומעצבים את המציאות" (עוז, 2005, גב עטיפת הספר).

בדומה לשמיר, אף תליה הורוביץ (2009) אינה עוסקת בהיבט הפוליטי של האגדה, אלא מתייחסת לזיקתה לתשתיות מקראיות (בראשית ב-ג; ישעיהו יא) ורואה בה טקסט חתרני שהוציא במכוון את האל מתוך העלילה. שמיר והורוביץ

מתייחסות לזיקה של עוז למוטיבים, לעלילות ולדמויות ארכיטיפיות, אך מתעלמות מכך שדווקא אזכור תבניות יסוד המתגלגלות מהספרות העממית הוא המאפשר לעוז להציג את הזיכרון על גילוייו הפוליטיים השונים כנושאה המרכזי של היצירה. אינטרטקסטואליות כתחבולה ספרותית המתבססת על זיכרון אישי וקולקטיבי מאששת את בסיס האלגוריה הפוליטית הנרקמת כפלימפסטס (palimpsest) פוליטי, שרובד דימויי אחד בה מתפרש באמצעות רמזים לרובד דימויי אחר המבצבץ מתחתיו (Fletcher, 1964) ומעודד את הקוראים לפעילות. מבחינה זו, עלילת הסיפור הנבנית ומתפרשת מתוך מזכרת עלילות דומות ממשיכה מסורת פוסט־מודרנית, שביטויה המובהק בספרות הילדים והנוער ביצירתו הפוליטית של סלמן רושדי, הרון וים הסיפורים (רושדי, 1991). "ים הסיפורים" משמש את רושדי כמטפורה למחסן הזיכרונות של התרבות האנושית. אינספור נרטיבים חדשים מבעבעים מתוך הישנים ומעצבים תודעות פוליטיות משתנות. עוז ממשיך תפיסה זו בהזכירו עלילות המוכרות לקוראים מתוך ספריית "ים הסיפורים", על מנת לדמות להן ובה בעת לפרוש מהן ולהנביט זיכרון פוליטי חדש.

לפנינו אלגוריה פוליטית בעלת שני רבדים, הרובד הספרותי והרובד המשתמע (Frye, 1957), העוסקת בזיכרון והמציגה את מי ששולטים בזיכרון ובסיפור הנבנה סביבו כבעלי כוח פוליטי. באמצעותו הם מבקשים לעצב את זהות הקולקטיב האחד, מתוך הגדרת הקולקטיב האחר כזר, כמוזר וכאויב המטפח מטבע הדברים זיכרון ונרטיב שכנגד. ההפרדה הדיכוטומית האופיינית לאלגוריה מניעה את גלגלי המאבק, ובה בשעה, בשל הפיצול הקוטבי שהיא יוצרת, ממצבת את הקוראים בעמדת ריחוק המאפשרת התבוננות בעול שכל אחד מהצדדים גורם, במוטיבציה של הקורבן ושל המקרבן ובאופן שבו צומח ומאמיר סכסוך פוליטי אזורי. מיצוב זה מעורר גישה ביקורתית כלפי הסיבות, הנסיבות והמשמעות הפוליטית של המאבק המסתכסך ביחסי קורבן שהיה למקרבן וחוזר חלילה – אך יותר מכול הוא משיב, כאמור, את רוח הזמן ההיסטורי, הפוליטי והאקטואלי, שחותמו ב־1948, אל לב הסוגה המכונה אגדה או משל – תת־סוגה קדומה של האלגוריה, המצפינה את משמעויותיה החתרניות והפוליטיות תחת אצטלת העלילה הגלויה וה"אגדית".

המרקם של הזמן באלגוריה איננו ליניארי אלא סימבולי. העלילה מתקדמת ונסוגה על ציר הזיכרון, וניתן לתמצת את פרקי הזמן באופן הבא: תושבי כפר מוצלל ומקולל חיים בחרדה בשל סוד מסתורי המאיים על תודעתם וגם בגלל שֵׁד ההר הנוקם בהם בלילות. השתיקה והסוד קשורים להיעלמות בעלי החיים מהכפר,

ומי שמעזים לזכור את בעלי החיים נדונים לכיזוי, להתעללות ולנידוי. שני ילדים מחליטים להפר את הציווי הכוחני של הרוב השליט ולצאת למסע לפענוח קשר/ שקר ההשתקה. הם עולים להר, מגלים את החיות המתגוררות בו בחברת ה"שד" ואת העילה לנקמתו. מצוידים בתובנות חדשות הם שבים אל הכפר נכונים להוביל לשינוי פוליטי, שמטרתו פיוס והשלמה מבית ומחוץ.

קריאה פוליטית בפתאום בעומק היער תעמוד על ארבעה נושאים מרכזיים המשווים ליצירה את אופייה כאלגוריה פוליטית. בחינתם תוך הכלת העיקרים שהותוו במילון המושגים הפוליטי ובהם פוליטיקה, הפוליטי, אוריינות פוליטית, תכנים רדיקליים, אנלוגיה למציאות, מיפוי ונקודת תצפית ביקורתית – יסייעו בפענוח הנמשל:

- א. פוליטיקה בתוך קבוצת השווים: כוח, שליטה, הגמוניה והדרה
- ב. פוליטיקה בתוך המשפחה והקהילה: מי מקבל? ממי לוקחים?
- ג. פוליטיקה של זיכרון: נרטיב ונרטיב שכנגד
- ד. פוליטיקה של הכרה הדדית: משא ומתן לפיוס

הדיון בנושאים אלה יאפשר לחשוף את משמעויותיה הנרמזות של האלגוריה ובתוך כך יאיר את אופייה הרדיקלי: דיון בסכסוך הפוליטי האזורי; השפעת הסכסוך הפוליטי והיחס כלפי היריב/האחר שב"חוץ", על הנורמות החברתיות כלפי היריב/האחר שב"פנים"; קריאה ל"הכשרת לכבות", לפעולה ולשינוי.

א. פוליטיקה בתוך קבוצת השווים: כוח, שליטה, הגמוניה והדרה  
קבוצת השווים מתוארת בסיפור כקולקטיב המכונה "כיתה" ו"ילדים" ומטרתו כפולה: מחד גיסא לגדור ילדים בעולם נפרד, כיחידה לכידה והומוגנית; מאידך גיסא, לפרק את היחידה המונוליתית באמצעות תיאור של מאבקי כוח מפלגים הכרוכים ברוע לב, ביזוי ונידוי של מי שאינם תואמים את הרוח ההגמונית של קבוצת הרוב, ועל כן הם מודרים ברשעות או מוקעים מתחומה. מדובר בילדים שמעשיהם אינם עולים בקנה אחד עם מיתוס הילדות התמימה, אף לא עם נבדלותם מ"עולם המבוגרים", שכן תפיסת עולמם הפוליטית, התנהגותם ומעשיהם משקפים בדיוק את הנורמות שספגו מהמבוגרים.

כדי לשרת את הפונקציה האלגורית של הסיפור, מונוליתית (monolith) הילדים נפרם באורח דיכוטומי לשני קטבים המתנגחים במאבק שמהלכיו סימבוליים.

בקוטב האחד שרויים הילדים והמבוגרים המנוודים ויוצאי הדופן, האוהבים והמאמינים בקיום בעלי חיים. בקוטב השני נמצאת קבוצת הרוב, גם היא של ילדים ומבוגרים, המייצגת את הדעה הרווחת השוללת את קיומם של בעלי חיים ומבקשת להשכיח את זכרם מהתודעה "מפני שאף פעם בימי חייהם לא ראו שום בעלי חיים" (עמ' 7).

נימי הקטן הוא בעל חלומות המתנהל נים ולא נים, נכון לשתף את ילדי הכיתה בחלומות על בעלי חיים. עמדתו הממרה הופכת אותו למטרה להתעללות הילדים. אלה יורים בו חצי לעג כגון "בור זבל", "חלמן", "נעל קיפור", עד שהם משתיקים אותו כליל: "בכל בוקר אמרו לו די, נמאסת, תסתום כבר את בור הזבל שלך" (עמ' 8). הצקות ועלבונות הובילו לנידויו של נימי מחברת הילדים עד שברח ליער, וכששב, לא דיבר עוד בלשון אדם ורק צהל כסייח, מה שזיכה אותו בשני כינויים נוספים: "נימי הסייח" ו"חולה הצהלת". בשל מום מידבק זה הורחק נימי מבית הספר ומחברת בני הכפר וגם ממשפחתו, אף על פי "שבכלל אין בעולם מחלה כזו צהלת: את הצהלת המציאו רק כדי שאף אחד לא יעז להתקרב. המציאו כדי לבודד" (עמ' 83). גורלו של נימי ממחיש את האופן שבו רטוריקה ולשון מבזה עלולות לפעול כמנוע כוחני ופוליטי למיגור הזולת: "דימוי ואפילו דימוי מוטעה ומופרך, יכול להרוג בני אדם. [...] דימויים ותדמיות עלולים לפעמים לאכול בשר אדם" (עמ' 112). ואכן, זה האמצעי הפוליטי שהופעל כנגד הילד: הוא בונד, הושק וגורש אל מחוץ לגבול החברה והתרבות – אל יער בראשית.

השתקתו ובידולו של נימי הקטן בידי בני גילו הם גרסה חוזרת של בני הדור השני על מעשי הוריהם, בני הדור הראשון. ברטוריקה דומה השתמשו ההורים בילדותם כנגד נעמן – הוא הורחק ליער והיה לנהי (מקונן, נוהם), שד ההר. בדומה לנימי, אך בדור שקדם לו, היה נעמן קורבן של שונותו. הכול ראו בו חולה צהלת, "כי הוא לא כמונו ולא מתאים לנו" (עמ' 77), אף על פי שנעמן ביקש בכל מאודו להשתייך לחבורה ולהיות חלק ממנה. המאבק הפוליטי בתוך קבוצת השווים מפרק את מיתוס הילדות התמימה ואת עולמם הנבדל ככיכול מעולם המבוגרים, ומצעיד מופע של ילדים הנוהגים ברשעות בילדים אחרים, בדיוק כפי שעושים הוריהם המבוגרים. החריגים, מי שאינם רוצים או אינם יכולים לנהוג כקבוצת הרוב ההגמונית, נדחקים לשוליים עד גירושם. בכדידותו חבר נעמן לבעלי החיים, ולימים החריג ונישל את עצמו מהחברה וחי ביער, לצד החיות שהצטרפו אליו ולצד נימי שראה בו דמות אב. תהליך הדמוניזציה של הילד הושלם בכגרותו, כשנעמן הפך בתודעת אנשי הכפר

לשד שבלילות גונב את הגבול, חודר אל סמטאות הכפר, נוקם ביושביו את נידויו, ובאמצעות הטלת פחד וטרור מנכיח את התרסתו כנגד גריסת הנרטיב שלו. בתווך שבין "כולם" ו"כמונו", המייצגים את ההגמוניה הפוליטית בתוך קבוצת הילדים, ושבדייק כמו רוב המבוגרים מתמסרים לשימור כוחם הפוליטי באמצעות יצירת סטראוטיפים, השכחה, דמוניזציה, ביזוי רטורי וענישה, לבין הילדים שסומנו כיוצאי דופן, כמשוגעים וכדמוניים – נמצאים גיבורי האגדה, מיה ומתי, שמעמדם גבולי, ואפשר שמשום כך הם בשלים למעשה הפוליטי והרדיקלי. שניהם חומלים על המנודים ומבקשים להגן עליהם, אך אין בכוחם לעזור, כי הם עצמם מסומנים כמטרה לחצי הלעג והביזוי החברתי. שמיר (2005) סבורה ששמותיהם של מיה ומתי מבוססים על היפוך פונטי של השמות עמי ותמי, אך ראוי לזכור בהקשר זה את הפונקציה האלגורית שממלאים שמות התגית, שנועדו להפנות את תשומת הלב אל התפקיד הצורני והחזותי של דמויות אלה כפיגורות, המסייעות בפענוח האלגוריה הפוליטית באמצעות נקיטת עמדה רדיקלית הנדרשת לצורך חשיפת ה"אמת" המגולמת בזיכרון שכנגד, בנרטיב של האחר. בניגוד לעמי ותמי (הנזל וגרטל), מיה ומתי אינם קורבנות פסיביים של המבוגרים, ומבחינת המוטיבציה הם מזכירים צמד ספרותי אחר, מיטיל וטיילטיל, שיצאו למסע לאיתור האמת המגולמת במחזה הציפור הכחולה. בהערות הבימוי משתמש המשורר והמחזאי מוריס מטרלינק בתחבולה ספרותית: "מיטיל לבושה כגרטל או כילדת הצניף האדום", וטיילטיל "לבוש בגדי קטן האגודל שבמעשיותיו של פרול [כך], מכנסי ירכיים, צבע שני להם, מעיל כחול חיוור, פוזמקאות לבנים, נעליים חומות" (מטרלינק, תרפ"ח, עמ' 6). בכך מרחיק מטרלינק את הילדים מתוך המציאות אל תוך "ים הסיפורים" של המעשייה העממית, כדי להצביע על הממד האלגורי של יצירתו ולהעניק לגיבוריו מעמד סמלי וארכיטיפי. באורח דומה מצטרפים מיה ומתי של עוז למסע סימבולי, ששותפים לו ילדי מעשיות אחרים כדוגמת אצבעוני, כיפה אדומה, שלגיה והנזל וגרטל, שהיו קורבנות הביזוי, ההתעללות והנטישה של המבוגרים. סיפורם, שהיה ל"מקרה מבחן" על ספת הפסיכיאטר (Bettelheim, 1976) ובעקבות זאת לאמצעי ביבולותרפי פופולרי בספרות הילדים, השתיק עדות היסטורית של ניצול ילדים והפרת זכויותיהם בכל הזמנים.

מעמדם הגבולי של מיה ומתי, בהיותם חלק מהכלל ובו בזמן גם מחוץ לכלל, וגם שיתוף הפעולה ביניהם מחלצים אותם מהלבדיות ומאפשרים להם לפתח מיומנות של הישרדות פוליטית בתוך קבוצת השווים, שכן הם למדו ש"כל מי שחי בדמיונות

הוא פשוט לא כמו כולנו, ומי שלא כמו כולנו יחלה גם הוא בצהלת, וכולם ייזהרו מפניו, וכבר אף אחד לעולם לא יוכל להציל אותו" (עמ' 39). הכרה זו, כאמור, לא מונעת מהם לצאת למסע רדיקלי לגילוי שורש האמת ולחשיפת ה"סוד" האמור להוביל לפיוס פנימי וקוסמי, ולסיום הסכסוך הפוליטי בין היריבים מבית ומחוץ. בניגוד לחבריהם, המשקפים את היחסים הסימביוטיים בין הילדים ובין המבוגרים, הם נוקטים אקט פוליטי רדיקלי, המערער על הנורמות הפוליטיות המשותפות לקבוצת השווים ולמבוגרים ויוצאים למסע להובלת השינוי.

### ב. פוליטיקה בתוך המשפחה והקהילה: מי מקבל? ממי לוקחים?

כפי שהצגתי לעיל, יחסי הכוחות הפוליטיים בתוך חברת הילדים משקפים כבתמונת ראי את הנורמות הפוליטיות הרווחות בקרב המבוגרים, ובכך הם מאמתים את הסברה, שהחציצה בין "עולם הילד" ו"עולם המבוגר" היא מיתוס המבקש לאייד את המציאות. המאפיין הבולט ביחסי הכוחות בתוך המשפחה והקהילה הוא מידת הסמכות והאדרונות שמקבל על עצמו הצד החזק, והלגיטימציה לכיווי רטורי כאמצעי פוליטי להבטחת שליטתו. מאחר שהציר התמטי שסביבו חגה העלילה הוא כפייה של זיכרון "אמת" כנרטיב קולקטיבי ורדיפה אחר המעזים לחלוק עליו, נחלקת חברת המבוגרים, בדומה לחברת הילדים, לשניים: בקוטב האחד נמצאים המבוגרים המכחישים את זיכרון הגירוש של בעלי החיים מהכפר ומפיצים את סיפור ה"אמת" השוללת את דבר קיומם, ובקוטב האחר – מי שהודרו לשוליים: אלה הזוכרים את בעלי החיים האהובים ומייחלים לשובם. על כך הם נענשים, שכן הביטוי הפומבי לזיכרון הנגר שלהם משמש בה בשעה גם הוכחה ל"אובדן שפיותם". אנשי קבוצה זו מוצגים כתמהונים, כגרוטסקיים וכאומללים, שהרי במחיר הזכות להישאר בשולי הכפר עליהם לשתף פעולה עם קבוצת הרוב ולשאת קבל עם ועדה את תווית השיגעון – כלומר גניבת דעת או "השגעה". הם מתייחדים בתוארם הפיזי, במעמדם, בהליכותיהם ובכינוי שדבק בכל אחד מהם.

המורה עמנואלה, החותרת תחת הזיכרון של הקבוצה ההגמונית, תולה בכיתה תמונות של עופות וחיות ומלמדת את הילדים על תכונותיהם ועל אופיים. על כך היא נענשת ומכונה בבוז "עמנואילה", כי אין גבר בכפר שייאות להתחתן עם אישה משוגעת המלמדת זואולוגיה. אלמון, "שכולם זלזלו בו" (עמ' 40) היה בעבר דייג (סלמון?) ועתה הוא זקן כבד ראייה, המגדל ירקות, מפסל דמויות בעלי חיים ורושם במחברתו את זיכרון קורות הימים, ובהם הלילה המקולל שבו נעלמו החיות

מהכפר. בבדידותו הוא מתווכח עם דחליל ששתל בגינה, ובחסות שיגעונו הוא מוגן מפני הכחדה. לדניר העליו והנדיר במזגו העולץ משמשים בקבוק יין ושכרות מסכה והגנה. בטוב לבו ביין הוא מבטיח להביא לכפר "שיירת עגלות רתומות לסוסים ועמוסות במאה מיני עופות, חיות, דגים וחרקים, וכך יעברו מבית לבית ויפזרו בעלי חיים – כדי ששוב יהיה כאן ממש כמו שהיה לפני הלילה המקולל ההוא" (עמ' 17). הדברים הנאמרים מתוך רפיון חושים נתפסים כהזויים, ועל כן אינם מסכנים את הזיכרון ההגמוני אלא להפך, מחזקים אותו באמצעות ההוכחה לאי-שפיותו של האיש השתוי. לקבוצת חולי הרוח והשיכורים משתייכות גם שתי נשים: התופרת סולינה הבודדה, הרוחפת עגלת ילדים ובתוכה בעל נכה, גינום הגמד, שלקה במחלת השכחה והוא פועה כגדי שעה שהיא שרה לו שיר ערש, וליליה האופה האלמנה, אמה של מיה, הנוהגת להשליך פירוורי לחם בין העצים ובנהר, בתווה שיזדמנו לשם דג או ציפור אוכדת. תושבי הכפר נוהגים "לסובב לכבודה את אצבעם לצד מצחם" (עמ' 33) ולסמן אותה כמשוגעת.

הקולקטיב ההגמוני מכונה "אנשי הכפר", והוא שולט בקבוצת המיעוט באמצעות הדרתו מהמרחב הציבורי אל השוליים ותיוגו כמשוגע (כלומר מי שנגנבה דעתו), או "השגעתו". שליטה אדונית, סמכותית ומאיימת זו נהוגה גם ביחסי הכוחות הפוליטיים שבתוך המשפחה. זו מסתירה מפני הילדים את סוד הסיבה להיעלמותם של בעלי החיים, ובכך הופכת ילדים אלה לגורם המטלטל את מצפונם של ההורים ולכן הם בוחרים להטיל בהם מורא. בהקשר זה כדאי לציין, שהארת היחסים הפוליטיים בתוך המשפחה מנפצת את מיתוס המשפחה המגוננת (נוה, 2004), שכן במאבק על סדרי העדיפויות בתוך המשפחה ההורים הם הלוקחים מהילדים את האמת, או את החירות האישית והפיזית ואת זכויותיהם כילדים וכבני אנוש. כשמתו מעז לשאול את אביו מדוע נעלמו בעלי החיים מהכפר, האב מתגונן כמסרב לתת את הדין בפני הבן, ולבסוף הופך את הבן לנאשם ובכך מלבין את מצפונו מכתם אשמתו:

פעם היו כאן כל מיני עניינים. היו דברים שאין לנו מה להתגאות בהם. אבל לא כל אחד אשם. ודאי שלא כולנו אשמים באותה מידה. חוץ מזה, מי אתה שתשפוט אותנו? אתה עוד קטן. אל תשפוט. אין לך שום זכות לשפוט את המבוגרים, ובכלל מי בעצם סיפר לך שהיו כאן פעם חיות? (עמ' 14)

ליליה, אמה של מיה, משיבה על השאלה המציקה באמצעות הפחדה: "הכי טוב



לך שפשוט לא תדעי על זה כלום. שום דבר. הרי מי שלא יודע לא יכול להיחשב אשם, וגם לא עלול להידבק" (עמ' 19). ואילו הוריו של נימי, שאובחן כחולה צהלת מידבקה, נטשו אותו "ומאז הוא נע ונד [...] ואפילו המשפחה שלו ויתרה עליו" (עמ' 51).

לקהילת המוחלשים והמודרים משתייכים גם בעלי החיים. אלה מעורטלים מטבעם הריאליסטי כדי למלא את תפקידם האלגורי כמי שמייצגים את קבוצת המיעוט הממוקמת בתחתית ההיררכיה החברתית, אחרי המשוגעים, הזקנים, הנשים והילדים. מדובר בחיות מחמד, בחיות בית ומשק וגם בחיות טרף, שנטשו את הבתים, החצרות, היערות והנהרות ועברו להתגורר בהר, לצד הילד נעמן, שכן גם החיות חוששות בשל שונותן לסבול מנידוי ומגניבת דעת. על כן בחרו באופן מודע להחריג את עצמן מהחברה: "לילה אחד קמו בעלי החיים ועזבו כולם עד אחד את הכפר ועלו אחרי אל גבהי היערות שבהרים [...] לא מפני שכישפתי את כולם [...] אלא מפני שגם בין בעלי החיים שורר הפחד [...] לא להיות כמו כולם" (עמ' 95). מנקודת התצפית הפוליטית של "מי מקבל?" ו"ממי לוקחים ובאיזה אופן?" נראה שכוחה הפוליטי של קבוצת הרוב ההגמונית מתבסס על סמכות, כפייה, כוח, נידוי וגניבת הדעת של החלשים המסומנים כחריגים וכמשוגעים. עניים, ילדים ובעלי חיים הם קורבנות הנורמות המתועדות בספרות העממית בעלילות שבהן החזק צובר את כוחו על חשבון החלש. התעללות בחלשים, גזילת פת הלחם, גירוש, הלנת שכר וגניבת הדעת התגלגלו בראשית המאה ה-18 ממעשיות העם אל ספרות הילדים (Darnton, 1984), אף על פי שכאמור, הממד הפוליטי המשקף את יחסם הפלילי של הורים ומבוגרים כלפי ילדים ואת ההפרה של זכויות הילדים הלך וטושטש ברבות הימים. הנובלה שלפנינו מבקשת לקעקע את הנורמה התרבותית והפואטית הזאת, בהזכירה את הנזל וגרטל ואת החלילן מהמלין כדי להעלות עדות פוליטית והיסטורית המאששת סיטואציה פוליטית דומה לזו המוצגת בה. הנזל וגרטל לאחים גרים מתעד עקבות גירוש, נטישה, רצח וקניבליזם שבוצעו בילדים בידי הורים ביולוגיים וחורגים, בידי מכשפות וענקים (משיח, 1994; Tatar, 1992; Ward, 1981). החלילן מהמלין לרוברט בראונינג (Browning, 2015[1842]) מתעד עיוות דין שנגרם בשל קשרי הון ושלטון, שסופו אקט פוליטי המתבטא בנישול עצמי וכיציאה אל ארץ אוטופית, שבה אין מקפחים את זכויות הילדים. ה"אחר" העומד בראשם הוא החלילן הצבעוני, ואפשר אף הצועני (משיח, 2016). נעמן־נהי, המתכתב בסיפורו של עוז עם החלילן בגרסת בראונינג, מוביל בעלי חיים וילדים

אל ההר שמעבר לנהר ובכך נוקט, בדומה לחלילן, אקט פוליטי של מחאה על ההשחתה השלטונית ועל ניצול קבוצה חברתית פגיעה: ילדים ובעלי חיים. בשתי היצירות ה"ניצחון" בצד מי שבידם כוח פוליטי היונק עוצמה ממי שכוחם נשדד והם בוחרים לנשל עצמם מעמדת הנשלטות (רודין, 2012), הן כקריאת תיגר והן כבקשת מפלט לצורך הישרדות.

### ג. פוליטיקה של זיכרון: נרטיב ונרטיב שכנגד

האופן שבו פועל הזיכרון על התודעה האינדיווידואלית מתואר במילים "יש לפעמים שהיו זוכרים בפרטי פרטים את מה שכמעט לא היה" (עמ' 39), ויש שמה שהיה הוכחש מתוך בושה, חשד או צער וצלל לתהום השכחה. בגלגול הקולקטיבי לובש כאן הזיכרון פונקציה פוליטית שמטרתה כפולה: לזכור ולהנציח, וברוח תפיסתו של הסוציולוג אורי רם, גם לשכוח ולהשכיח (Ram, 2009). השאלה היא אילו מטרות נועד מנגנון ההנצחה/השכחה/המצאה להשיג ואת האינטרסים של מי לשרת. כפי שתואר עד כה, עוז נדרש לזיכרון בהקשרו הספרותי והאינטרטקסטואלי (הנזל וגרטל, החלילן מהמלין ועוד) כדי להדגיש את מרכזיותו בתודעה התרבותית והקולקטיבית של האנושות, הזקוקה ללשון "ים הסיפורים" על מנת לדובב ולעצב את האופי הפוליטי שלה בבואה להבנות זיכרון וגם שכחה.

**פתאום בעומק היער מתאר מאבק פוליטי בין שתי קבוצות יריבות המטפחות זיכרונות ונרטיבים סותרים וגם נשלטות בידיהם.** קבוצה אחת נעקרה בעקבות אירוע טראומטי מגבולות הטריטוריה שהייתה לה ארץ ובית, והאחרת, זו שדחקה אותה מגבולותיה או שהדירה אותה אל שוליה, הצליחה לברוא לעצמה זיכרון חדש, אך היא מתקשה להביט נכוחה אל סיפור עברה הטרגי:

מאז ועד היום נוטים רובם לא לדבר על כל זה. מטוב ועד רע. אף מילה. לפעמים אפילו שוכחים קצת מדוע, בעצם, הם מעדיפים לשכוח. ובכל זאת זוכרים כולם היטב, בשתיקה, שמוטב להם לא לזכור. ויש איזה צורך להכחיש את הכול, להכחיש אפילו את השתיקה עצמה. וללעוג למי שבכל זאת זוכר: שישתוק. שלא ידבר (עמ' 23).

השכחה וההשתקה לא רק שאינן מאפשרות ניהול חיים נורמליים ברמת המיקרו, אלא שברמת המאקרו הן מחוללות עוול נוסף, המקבע את קללת הסכסוך. סיפורו של המושכח, המלווה בהדרה ובפליטות, מעורר בפליט דחפים אפלים ואת יצר

הנקם. בכל לילה, מתוודה נהי, הפליט שהנרטיב שלו נגרס מהתודעה, "אני מתעורר ויורד לנקום בהם קצת בחושך. להבעית את כולם שם עד מוות. להבהיק להם פתאום כמו שלד בזגוגיות החלונות שלהם אחרי שכבו האורות [...] ופעם בכמה שנים אני מושך אלי לכאן ילדים. כמו נימי הסייח. או כמוכם" (עמ' 85).

מיה ומתי, הנחשפים לנרטיב הנגדי באמצעות נהי המגורש, הפליט אויב הכפר, אינם מהססים להטיח בפניו את ההשלכות הנוראות של פעולות התגמול והנקמה שלו, שאינן משתוות, לדעת מיה, למעשי ההתעללות והלעג שנהגו בו אנשי הכפר. "ומה, כשהחלטת להתנקם", היא סונטת בו, "בכלל לא נעצרת אף לרגע לשאול במי אתה בעצם מתנקם. בלועגים? במתעללים בבעלי החיים?" (עמ' 91), או בתמימים, באוהבים ובישרי הדרך? בכך היא חושפת את מוראות המלחמה, שבין קורבנותיה גם רודפי שלום וחפים מפשע. נהי, המבקש להסביר את המניעים לדחף הנקמה שלו, מצביע על המבוגרים, ובאורח נדיר ויוצא דופן בספרות הילדים הוא מצביע גם על הילדים כאשמים בליבוי האיבה והסכסוך הפוליטי. נקודת תצפית רדיקלית זו מניחה שהילדים לוקחים חלק בעולמם הפוליטי של המבוגרים. כך מתבטלת כאן ההפרדה הרומנטית בין "עולם הילד" ו"עולם המבוגר", ולכן על הילדים לנקוט עמדה פוליטית, לקבל אחריות, לחבור להתנעת שינוי חברתי ופוליטי ולוותר על ההסתתרות מאחורי המסכה המגוננת והשקרית של מיתוס הילדות שהמציאו להם המבוגרים: "למה, למשל, כולכם שם מרשים להורים שלכם להשתיק אתכם בכל פעם שאתם מנסים לברר מה באמת היה עוד לפני שנולדתם? [...] כי יותר קל היה שישקרו לכם ושלא יטילו על הכתפיים הצעירות שלכם את כל סודות ההורים?" (עמ' 92). קובלנתו של נהי מבוססת על ההנחה, שמרגע שנרטיב מסוים הוטמע בתודעה, תורגם לנורמות, לזיכרונות, לשפה, לאמונה ולדרכי התנהגות הוא סולל את הערוץ שנוח להמשיך ולקיים בו את הדעה הרווחת וכך להשתייך לקבוצת הרוב. מבחינת הילדים, גם לזכות בערך מוסף: אהדת המבוגרים.

עמוס עוז, הדובר מפיו של נהי, נוקט עמדה רדיקלית הרואה בילדים סוכנים אקטיביים המסוגלים לחולל שינוי פוליטי, ועל כן אינו מהסס לחלוק עמם את תפיסת עולמו הפוליטית. לדידו, חתירה כנגד הנרטיב הדומיננטי פירושה שינוי תפיסת עולם וגם תיקון ההרגלים הניזונים לעתים מדחפים אפלים, אף כי מענגים, דוגמת הצורך להשתייך ולשלוט גם במחיר השפלת הזולת ורמיסתו, כי "איך נחיה ואיך נשתעשע [...] בלי לדרוך לפעמים על אחרים?" (עמ' 92). הזיכרון הקולקטיבי וגם הזיכרון שכנגד משמשים בהקשר זה אמצעי לשלהוב אותם היצרים עצמם בנפש

שני הצדדים היריבים, כי הם מעורבים לא רק בעיצוב הזהות, אלא גם בהתוויית נורמות תרבותיות ופוליטיות הקשורות בשליטה, בסמכות, בדיכוי ובכוח, הטבועים ביצר לב האדם (Zelizer, 1995). זו הסיבה לכך שזהות הקורבן מתגלגלת בזהות המקרבן, המתקשה לטהר את נפשו מצלקות זיכרון העבר: "ומה אם הם שוב ילעגו? אם יתעללו? ומה יהיה כאשר שוב תתעורר בי פתאום התשוקה להכאיב ולהרע כדי לנקום בכולם?" (עמ' 102). השונות בין הזיכרונות הבונים שני נרטיבים פוליטיים מנוגדים היונקים מתוך טראומה משותפת מתכנסת באופן זה אל מכנה המחבר בין הצדדים מבלי שיוכלו להתנתק, בעודה מגבירה את התהום הנפערת ואת המאבק שסופו מלחמה. חרף כל אלה נקראים הילדים לנקוט עמדה המחייבת את הפוליטי, ולעזור לעצמם וגם ליריב באמצעות מעשה חריג, הפורץ את מעגל הדמים והשנאה המחשק את שני הצדדים בטרור ובאימה.

#### ד. פוליטיקה של הכרה הדדית: משא ומתן לפיוס

לסכסוך הפוליטי שמקורו באופיו הפונקציונלי והמניפולטיבי של הזיכרון הקולקטיבי (נורה, 1993), המגבש זהות אחת באמצעות ליבוי עוינות ושנאה כלפי הזהות האחרת, יש פתרון פוליטי הנובע מאותו העיקרון עצמו, דהיינו תיקון הזיכרון המסכסך באמצעות הבניית זיכרון ונרטיב משותף ומפייס, שראשיתו הכרה ברע ובמוצלל שבנפש כל אחד מהצדדים היריבים (נוימן, 1963). קבלת ה"צל", הוא הרוע או האחר הפנימי, והמודעות לחוסר השלמות של האדם עשויים להוביל לפיוס, למניעת השלכת הרוע על הזולת, לסלילת הערוץ למתן לגיטימציה לזיכרון ולזיכרון הנגדי, להבנת הדחפים שהבנו אותם, לחמלה ולנטילת אחריות על הבניית זיכרון משותף וחדש. אף שעוז איננו פוסח על אופציית הפיוס המגולמת בשלום עולמי ברוח הנביאים, אני סבורה שהוא רואה בה אוטופיה, שערכה בסמליותה: תזכורת על-זמנית וסמל אוניברסלי הקורא לריאליזציה פוליטית ואקטואלית שלו. חזון אחרית הימים של פתאום בעומק היער נטוע בעדן ראשית הימים, בגן מלכלב בלב יער השרוי ב"זיכרון שמתחת לכל זיכרון" (עמ' 70), ובזמן מיתולוגי נטול זמן, של ימי "היה הִיה". החזרת האוטופיה המיתולוגית והאירועים המתרחשים בה להיסטוריה, לפוליטיקה ולאקטואליה מוטלת בספק, ומכאן מסך הערפל המכשף את החזון. בעלי חיים טורפים ומבויתים הממלאים את הגן מצוירים בעזרת מילים ובהן "עצלות" (עמ' 70), "נמנום" (עמ' 70), "עייפות" (עמ' 80), "כבודת" (עמ' 72), "נחת" (עמ' 71) ו"שלוות עולמים" (עמ' 73). תארים מערסלים אלה מרדימים עז

בחקיק דוב וממריצים תן שפוך לשון וחד שיניים להתחנן לליטוף. צליל אירוני צורם במיתרי האידיליה הקוסמית ומתנגן מתוך אקורדים סמויים המזכירים לקוראים, שבתוך עולם השלום והאהבה האוטופי משוטט קורבן שהיה למקרבן: עצוב, אכזר, נוקם ומסוכן.

מכוחו של צמח המשכך רעב ומונע טרף מתחוללת אבולוציה המשנה את סדרי הטבע ומצלמת תמונת עז ודוב המצטנפים ללינה משותפת "זה בחיק זו [...] תחת השולחן" (עמ' 84). אור ניאון מרחף מעל הסצנה המפרקת את המטפורות הפיזיות והגבישיות של חזון הנביאים, וממיר אותן בפירוט דקדקני וארכני המשווה לחזון אופי מבויס, מתחזה ואירוני, שמטרתו לעורר ספקות בנוגע לסיכויי הגשמתו במציאות.

גן העדן הפרימורדיאלי שבעומק היער שרוי מחוץ לגבולות ההיסטוריה והתרבות, "בתוך זמן שלא היה יום ולא היה לילה, לא אור ולא לא אור" (עמ' 89) – זמנה של הגאולה וההתגלות האלוהית המתוארות בספר זכריה (ט' וי"ד). זה הזמן שבו נשבר הרצף הכרונולוגי של האירועים, הימים מתעגלים אל אחריתם הבראשיתית ונדמים לסליל נפתל הקרות על מזכרת המאובן שמצא מתי, ועל גב החילוץ החי הזורם ונעלם לרגליו. אל מקום זה ואל זמן זה, השרויים כביכול במרחב חוץ-תרבותי וחוץ-פוליטי, יוצאים מיה ומתי למסע שיש בו משום ערעור על הנורמות הפוליטיות המושחתות הרווחות במציאות חייהם. כאן הם מגלים את פשר המסע והמעשה החריג שיחזיר אותם אל הכאן והעכשיו מצוידים בשליחות פוליטית רדיקלית: גילוי ה"אמת" בדבר סוד הגירוש של בעלי החיים מן הארץ והפצת נרטיב חדש נטול רעל רטורי, נטול ביזוי ותיוג שלילי. הכשרת לבבות קולקטיבית נדרשת להכרה בנרטיב של נהי, המייצג את הפליט שגורש מביתו וליצירת תקווה שיום אחד "אולי יולד בנו לב חדש" (עמ' 104) בדמות זיכרון עתיד, שישכין שלום בין הנצים ויבטל את דפוסי החיים הפוליטיים המבוססים על הכחשה הדדית ועל יחסי טורפים-נטרפים. הילדים המאמצים את משנתו של נהי הופכים לסוכנים פוליטיים הנכונים להפיץ מסר הומניסטי-פציפיסטי, שבמרכזו פוליטיקה של הכרה הדדית, המישירה מבט אל הטראומה המכוננת והמודחקת, המשלהבת את הקונפליקט. המבט החדש והסיפור המחודש מציעים לשכך את הכאב באמצעות המרת הנקמה ופעולות התגמול והאיבה בהכרה הדדית בנרטיבים של שני הצדדים היריבים ובקבלת אחריות משותפת להבניית מציאות חדשה, שבלבה זיכרון עתיד מתוקן ומפויס.

## סיכום, דיון ומסקנות

המאמר עסק בשני נושאים מרכזיים. האחד – עמידה על היבטים פוליטיים בחיים והשתקפותם האנלוגית בספרות הילדים והנוער, מנקודת תצפית המכירה בחשיבות הפוליטיקה בחיי הילדים ובספרותם. מבחינה זו, הקריאה הפוליטית כפרקטיקה פרשנית לגיטימית ביקשה לחתור תחת הנורמה הפואטית המשתיקה את הקשר שבין ילדים, ספרות ופוליטיקה וגם להציע כלי פרשני המסייע בניתוח טקסט ספרותי, בהוראתו ובהנגשתו לקוראים. הנושא השני הוא קידום אוריינות פוליטית. לשם כך התוויתי מילון מושגים ראשוני שבאמצעותו ניתן לדובב הן את השיח הפוליטי והן את השיח הספרותי, לעורר מודעות להיבטים הפוליטיים של המציאות ולעודד חשיבה ביקורתית ותרבות פולמוסית.

**פתאום בעומק היער** מאיר את האופן שבו אלגוריה פוליטית עשויה לשקף יחסים פוליטיים בתוך המשפחה, בין קבוצת השווים ובקהילה, ובהקשר החיצוני גם כסוסך פוליטי בין מדינות ולאומים, המקרין על היחסים בתוך המשפחה, הקהילה והעם. יתר על כן, האלגוריה מצביעה על תפקידם הפוליטי של הילדים – על כשירותם לנקוט אקט פוליטי רדיקלי המערער על הנורמות הפוליטיות המושחתות של המבוגרים, ולחולל שינוי חברתי-פוליטי. בתוך כך חושפת האלגוריה את הממד הרדיקלי של ספרות הילדים והנוער כסוכנת של שינוי חברתי ופוליטי.

מן הניתוח הספרותי עולה, שלהיבטים הפוליטיים של החיים הברויים בספרות ניתן למצוא הד אקטואלי, הרלוונטי לחיי הצעירים במציאות. מבחינה זו, הספרות לא רק משמשת כלי לגילוי עצמי, אלא גם מתפקדת כסוכנת המתווכת בין הקוראים הצעירים ובין ההיבט הפוליטי של החיים. בכך היא הופכת את הפוליטיקה לנושא נגיש, המאפשר להסב את הסיטואציה הפוליטית המשתקפת מתוך הספרות אל מצבים פוליטיים דומים בחיים, ולהפך.

היווצרות של הגמוניה, שליטה, דיכוי, הפעלת כוח, הדרה ושימוש ברטוריקה פוליטית מבזה מבטאים את הפוליטיקה ברובד הגלוי של **פתאום בעומק היער**, שעה שברובד הסמוי שבה העלילה הפוליטית אל האירוע הטראומטי של מלחמת 1948 ואל האירועים שהתחוללו לפניה ואחריה. הנובלה הרדיקלית מישירה מבט אל שורשי הסכסוך הטריטוריאלי, מתארת כיצד מתחוללת האחיזה במרחב "שלנו" וכיצד מסולק ה"אחר" בן המקום אל מחוץ לגבולות המרחב הזה, כלומר דנה באופן שבו מתפתח סכסוך פוליטי מתמשך ומציעה דרכים ליישובו.

מתוקף סגנונה האלגורי של היצירה, הרעיון התמטי משמש בה גיבור מרכזי והוא כולל שליטה והדרה לצורך מאבק על השכחת/המצאת זיכרון פוליטי הגמוני, עימות בין נרטיבים פוליטיים מנוגדים, בין מקומיות ובין גירוש, עקירה ופליטות. קריאה בסיפור מנקודת התצפית של הפוליטיקה מפנה זרקור אל תפקידו הפוליטי של הזיכרון הקולקטיבי המשתתף באופן אורגני בחיים התרבותיים והחברתיים של ילדים ואזרחים ויוצר זהות קולקטיבית וסיפור הכולל תיג, דימוי רטורי וסימון לצורך זיהוי וגם הדרה. אופיו הפוליטי השליילי של מנגנון זה מתבטא בתכונותיו האינסטרומנטליות והמניפולטיביות, ההופכות אותו לנגיש לצרכים פוליטיים כוחניים ובהם גניבת דעת ("השגעה"), נידוי, השתקה וגירוש. כבומרנג שבים אלה ופוגעים בנושאים הן מצד חוסר היכולת להכיל את זיכרון העבר, שסופו השחתת הערכים ההומניים ופגיעה בזכויות האדם בתוך המשפחה והקהילה, והן מצד הקושי להתפשר עם האויב הפוליטי מחוץ, שביטוי המעשי – איבה ומלחמה, וחוזר חלילה.

עוז, בדרכו האלגורית, מציע פתרון למלכודת אומללה זו. הוא מציב במוקד הדרמה את המעשה הפוליטי הרדיקלי, המחריג את האירועים מתוך השגרה ותובע תיקון. שיתוף הפעולה בין נהי הבוגר ובין הילדים שהיו לסוכני זיכרון ושינוי מציע דרך לפיוס ולהתרת כבל הסכסוך הפוליטי, שעיקרה משא ומתן והכרה הדדית בנרטיבים ובזיכרונות העבר המנוגדים. אלה אמורים לפרק את צליפת היצר ואת הולם התוקפנות ממרעום הנרטיב הישן, לייתר את השימוש הכוחני והכובש, המבזה, והמנדה בזיכרון הקולקטיבי, ולהבנות סיפור עתיד שיביא לקץ הפילוג הפוליטי מבית – בתוך חברת הילדים והמשפחה ובין הקהילה והמדינה, ומחוץ – בין מדינות, פליטים ולאומים.

**הפוליטיקה בתוך חברת הילדים, הפוליטיקה של המשפחה והקהילה, הפוליטיקה של הזיכרון והפוליטיקה של ההכרה ההדדית, שנחשפו בניתוח פתאום בעומק היער, קוראות לחשיבה ביקורתית בכל הקשור לזיקות הפוליטיות הנרקמות בין יחיד וחברה, חברה ומשפחה, לאום ולאומים. למסקנות התאורטיות והמעשיות הנגזרות מתוכן, שינוסחו להלן, השלכות לגבי כמה עניינים: מידת התקפות של נורמות פואטיות ותרבותיות הרווחות בספרות הילדים ובתרבות, הרחבת הגישה המסורתית לניתוח ולקריאת הטקסט הספרותי הפונה לילדים ולבני נוער, מקומה של האוריינות הפוליטית בחינוך, מעמדה של ספרות הילדים כסוכנת שינוי ואתחול תפיסת ילדות חדשה, המודעת למשמעות של יחסי הגומלין הפוליטיים שבין ילדים**

ומבוגרים, ולבסוף – הכרה במסוגלותם של הילדים ובני הנעורים לחולל שינוי. ואלו הן המסקנות:

**א. שינוי נורמה פואטית רווחת בספרות הילדים: תיקוף הפוליטי ונושאים פוליטיים**

קריאה פוליטית של פתאום בעומק היער חותרת תחת הסברה שנושאים פוליטיים אינם רלוונטיים לחיי הילדים ולעולמם. בהיותה מוכלת בחיי הילדים, לא רק שהספרות מחויבת מתוקף נאמנותה למהימנות אמנותית לשקף את הפוליטיקה במקום להשתיקה, אלא שקריאה פוליטית שלה עשויה לתרום להנגשתה. סמיכות הפוליטי לפואטי-אסתטי בספרות הילדים והנוער עשויה להוסיף למהימנות האמנותית של הז'אנר, ובלבד שלא תיהפך לכלי דידקטי בשירות אינדוקטרינציה פוליטית. לחלופין, המודעות החדשה תגרום לכך שדבקות בנורמה המשתיקה את הפוליטיקה בספרות הילדים והנוער והצגתה כבלתי מתאימה או כבלתי ראויה לילדים עלולה כשלעצמה להיתפס כהטיה פוליטית האומרת דרשני.

**ב. היסט ושלוב: ניתוח ספרותי-דידקטי-פסיכולוגי וניתוח אתי-חברתי-פוליטי**  
המאמר הציע מתווה ראשוני לפרקטיקה ישימה של קריאה פוליטית בספרות הילדים והנוער. עם זאת, יש לבחון, לפתח ולשכלל את המתווה הראשוני באמצעות שפה ומילון מושגים שיעמיקו את הקריאה הפוליטית. אלה ישמשו אמצעי לפרשנות פוליטית החוברת לפרשנות אסתטית, חינוכית וביבליותרפית, יעשירו את הטקסט הספרותי ויהפכו אותו לרלוונטי לחיי הקוראים הצעירים.

**ג. הכרה בממד הרדיקלי של ספרות הילדים והנוער ובמעמדה כסוכנת שינוי חברתי ופוליטי**

שינוי המודעות והדימוי של ספרות הילדים והנוער לנוכח תפקידה הפוליטי והתרבותי מחייב התייחסות מחודשת אל הז'אנר הן מצד הכותבים והן מצד הגורמים המתווכים, בראשם מו"לים, וכן חוקרים, מורים, מבקרים, ספרנים והורים.

**ד. קידום אוריינות פוליטית על ידי הצגת כפל הפנים של הפוליטיקה: הכשרת שיח פולמוסי וקריאה ביקורתית**

פתאום בעומק היער מטיל על הפוליטיקה את צלו של יאנוס כתמרור אזהרה מפני ראייה חד-צדדית שסופה אידאליזציה של הפוליטיקה והתעלמות מצדדיה היצריים והשליליים. חשיפת צדודיתה התאומה, האפלה וגם המוארת של הפוליטיקה, כפי



שהיא משתקפת בנובלה, היא שמדגישה את הדחיפות שבקידום אוריינות פוליטית. אוריינות כזאת מסתייעת בספרות הילדים כפרקטיקה העשויה להאיר את נפש האדם השבויה בסד כפילותה, ולסלול את הדרך לאותם היבטים פוליטיים אוניברסליים השואפים אל המוסרי, הצודק, המתפייס, המוחל והמכיר בעקרון ההדדיות.

ה. הכרה במעורבותם הפוליטית של ילדים ובני נוער: פירוק מיתוס הילדות המודרני, דה-פוליטיזציה של הילדות והבניה של תפיסת ילדות התואמת את רוח הזמן

פתאום בעומק היער חושף את מעורבותם האקטיבית של ילדים בחיים פוליטיים בתוך קבוצת השווים ומחוצה לה, וגם את כפל הפנים של מעורבות זו. ביטולה של אחיזת העיניים המיתולוגית החוצצת בין "עולם הילד" התמים והא-פוליטי ל"עולם המבוגר" הפוליטי מִזְמַן תפיסה שונה של ילדות, המכירה במציאות המשותפת וההדדית של שני הקהלים. לפנינו מופע של ילדים שמחד גיסא מטמיעים את השפעת הנורמות הפוליטיות המושחתות של המבוגרים וגם מקפידים ליישם אותן באורח ברברי, בדיוק כמו ה"גדולים", ומאידך גיסא, ילדים הנכספים לתיקון עולם, המסוגלים לחולל מעשה פוליטי רדיקלי, ובשיתוף פעולה עם המבוגרים להוביל לשינוי. אלה וגם אלה משמשים סוכנים פוליטיים המחייבים הבניה חדשה של תפיסת ילדות הנחלצת מתוך העמדה הפסיבית, התמימה והנבדלת – מורשת הרומנטיקה והעת המודרנית, ומכירה בתפקידם הפעיל של ילדים ובני נוער בחברה, בתרבות ובפוליטיקה.

ו. העצמה של ילדים בני הנוער ושיתוף פעולה פוליטי-אתי בינם לבין המבוגרים כאמור, פתאום בעומק היער מכיר בתפקיד הפוליטי הפעיל שהילדים ממלאים לצד המבוגרים. מכאן הקריאה להעצמת הילדים – לא במוכח של "תשמור על העולם, ילד, כי אנחנו כבר לא יכולים" (ד'אור, 1993), עניין המסיר את האחריות מעל כתפי המבוגרים, אלא מתוך שיתוף פעולה והודאה בנורמות פוליטיות קלוקלות, שמקורן בקרב המבוגרים והן מחלחלות גם אל חברת הילדים. הנובלה קוראת להכרה בכשרותם של הילדים להבין דילמות רדיקליות, ובמסוגלותם לנקוט אקט פוליטי החושף את עוולות המבוגרים. ההזמנה לשיתוף פעולה בין מבוגרים וילדים מתוך מוכנות לרתום את הפוליטיקה לעגלת האתיקה, המוסר והצדק נועדה אפוא להבנות עולם משותף. קו ההפרדה ראוי לו שיוסט מ"עולם הילד" ומ"עולם המבוגר" אל עולם של ילדים ומבוגרים, החוברים לשיח הדין בשורש הרדיקלי של

הבעיות החברתיות, המוסריות והפוליטיות והמחויבים להגשמת ההיבטים החיוביים של הפוליטיקה בחיים.

## מקורות

אלתרמן, נתן (1974). מעשה בחיריק קטן. ספר התבה המזמרת (47-56). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אלתרמן, נתן (1974). מעשה בפ'א סופית. ספר התבה המזמרת (26-32). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

בארת, רולאן (1957[1998]). מיתולוגיות. תל אביב: כבל.

גולדברג, לאה (1939). על אותו הנושא עצמו. השומר הצעיר – שבועון הקיבוץ הארצי, 9-10, 34.

גולדברג, לאה (תש"ז). הסיפור והשיר לילד בגיל הרך. הד הגן, ג-ד, 16-19.

ד'אור, דוד (1993). תשמור על העולם ילד. אתר שירונט. נדלה מתוך <http://shironet.mako.co.il/artist?type=lyrics&lang=1&prfid=277&wrkid=3090>

הורוביץ, טליה (2009). אגדה אידיאולוגית – על זיקת "פתאום בעומק היער" מאת עמוס עוז לטקסט מקראי על ראשית הימים ועל אחריתם. שנתון שאנן, יד, 179-192.

חסקין, מימי (2014). לכל דבריך הדהוד, לכל שתיקותיך השתמעות פוליטית. הוראת ספרות כמעשה פוליטי. בתוך ניר מיכאלי (עורך), כן בבית ספרנו (עמ' 237-310). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.

כהן, אדיר (1985). פנים מכוערות במראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית. תל אביב: רשפים.

כהן, אדיר (1988). תמורות בספרות ילדים. כפר ביאליק: אח.

לם, צבי (1975). התפיסה הרדיקלית של המשמעות החברתית של החינוך. החינוך המשותף, 22, 44-87.

לם, צבי (1976). מלחמה וחינוך. תל אביב: עם עובד.

לם, צבי (1999). פוליטיקה בחינוך – מקומה כנושא לימודים בהכשרת מורים. תל אביב: מכון מופ"ת.

לם, צבי (2000). לחץ והתנגדות בחינוך: מאמרים ושיחות. תל אביב: ספרית פועלים.

לם, צבי (2002). במערכולת האידיאולוגיות: יסודות החינוך במאה העשרים. ירושלים: מאגנס.

מטרלינק, מוריס (תרפ"ח [1905]). **הציפור הכחולה** (תרגום: שמעון הלקין). תל אביב: שטיבל.

מירון, דן (2012). חץ ברור: על הממד המדיני העקרוני בספרות העברית החדשה. בתוך אסף מידני ונדיר צור (עורכים), **קול קורא בעוז: פוליטיקה ושירה בישראל**. ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.

משיח, סלינה (1994). כיפה אדומה או זאבה? דימוי לשוני ומציאות. **מאזניים**, סח (7-8), 52-48.

משיח, סלינה (2000). **ילדות ולאומיות: דיוקן ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים** 1790-1948. תל אביב: צ'ריקובר.

משיח, סלינה (2006). לדמיין אויב: יריבים פוליטיים בשבועוני הילדים והנוער לפני מלחמת תש"ח ואחריה. בתוך יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה (עמ')** 261-298. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

משיח, סלינה (2013). אוריינות פוליטית: פוליטיקה ב/של ספרות הילדים. **ספרות ילדים ונוער**, 134, 15-32.

משיח, סלינה (2014). פוליטיקה בספרות ילדים ונוער: ספרות ילדים רדיקלית ואקטיביסטית. **ספרות ילדים ונוער**, 137, 78-97.

משיח, סלינה (2015). ילד, משפחה, לשון: פואטיקה ופוליטיקה ב"חיבוק" לדויד גרוסמן. **ילדות**, 1, 119-129.

משיח, סלינה (2016). החלילן מהמליין. קריאה סוציו-פוליטית בספרות ילדים. **ספרות ילדים ונוער**, 139, 35-98.

נוה, חנה (2004). לב הבית, לב האור. דיוקן המשפחה בספרות העברית החדשה. בתוך אביעד קליינברג (עורך), **על אהבת אם ועל מורא אב: מבט אחר על המשפחה (עמ')** 105-176. ירושלים ותל אביב: כתר ואוניברסיטת תל אביב.

נוה, איל (2008). חינוך לתודעה פוליטית: הגדרת המושג, אפיון השיח, ומיפוי השדה. **המפגש הרביעי של חינוך לתודעה פוליטית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

נורה, פייר (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעייתיות של המקום. **זמנים**, 45, 5-19.

נוימן, אריך (1963). **פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש**. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עוז, עמוס (1996). **מתחילים סיפור**. ירושלים: כתר.

עוז, עמוס (2002). **סיפור על אהבה וחושך**. ירושלים: כתר.

עוז, עמוס (2005). **פתאום בעומק היער**. ירושלים: כתר.

פלג, מולי (2012). גבולות החול: פוליטיקה ושירה אצל ז'אק פרוור ואריה סיון. בתוך אסף מידני ונדיר צור (עורכים), **קול קורא בעוז: פוליטיקה ושירה בישראל (עמ' 169-190)**. ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.

- קימרלינג, ברוך (1995). *בין מדינה לחברה: סוציולוגיה של הפוליטיקה (כרך א')*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- קרן-יער, דנה (2007). *ספרות כותבות לילדים: קריאה פוסט-קולוניאליסטית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית*. תל אביב: רסלינג.
- רגב, מנחם (1968). "הבעיה הערבית" בספרי ילדים ישראליים. *עכשיו*, 24-21, 209-234.
- רגב, מנחם (1992). *ספרות ילדים: השתקפויות, חברה, אידיאולוגיה וערכים בספרות ילדים ישראלית*. תל אביב: אופיר.
- רודין, שי (2012). *אלימות: על ייצוגיה של האלימות בספרות העברית החדשה*. תל אביב: רסלינג.
- רודין, שי (2014). "מר נמל וארון הרגול": ממשל על חריצות לאלגוריה קווירית ופוסט קולוניאליסטית. *ספרות ילדים ונוער*, 136, 21-38.
- רודין, שי (2015א). *אחרות ורב-תרבותיות בספרות הילדים והנוער הישראלית. ילדות*, 34-2.
- רודין, שי (2015ב). *דמות הערבי בספרות הישראלית לילדים ולנוער 1985-2015. ספרות ילדים ונוער*, 138, 29-62.
- רושדי, סלמן (1991). *הרון וים הסיפורים*. ירושלים: כתר.
- שיכמנטר, רימה (2010). *תיבת הדואר שלנו: קולם של הילדים במכתבי הקוראים בעיתונות הילדים בשנות החמישים*. בתוך יעל דר, טל קלוגמן ויהודית שטיימן (עורכות), *ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית (עמ' 321-346)*. אוניברסיטת תל אביב ומכון מופ"ת.
- שמיר, זיוה (2005). *כוחה של חולשה: עיון בספר הילדים של עמוס עוז, "פתאום בעומק היער"*. בתוך זיוה שמיר, *סיפור לא פשוט (עמ' 255-266)*. תל אביב ובני ברק: ספרא והקיבוץ המאוחד.
- שנהב, יהודה (2009). *על האוטונומיות של הפוליטי*. *תיאוריה וביקורת*, 34, 181-190.
- Bettelheim, Bruno (1976). *The uses of enchantment: The meaning and importance of fairy tales*. London: Thames & Hudson.
- Browning, R. (2015[1842]). *The Pied Piper of Hamelin: The complete text*. Retrieved from [www.Indiana.edu/~librcsd/etext/piper/text.html](http://www.Indiana.edu/~librcsd/etext/piper/text.html).
- Carpenter, Humphrey (1985). *Secret gardens: The golden age of children's literature*, Boston: Houghton Mifflin Company.
- Crick, Bernard, & Alex Porter (Eds.) (1978). *Political education and political literacy*. London: Longman.

- Darnton, Robert (1984). *The great cat massacre*. London: Penguin Books.
- Fletcher, Angus. (1964). *Allegory. The theory of a symbolic mode*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press.
- Frye, Northrop (1957). *Anatomy of criticism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Giddens, Anthony (1993). *New rules of sociological method*. London: Polity Press.
- Lasswell, Harold (1936). *Politics: who gets what, when, how*. New York: Whittlesey House.
- Nodelman, Perry (1992). The other: Orientalism, colonialism and children's literature. *Children's Literature Association Quarterly*, 17(1), 29-35.
- Nodelman, Perry (2008). *The hidden adult: Defining children's literature*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Ram, Uri (2009). Ways of forgetting: Israel and the obliterated memory of Palestinian Nakba. *Journal of Historical Sociology*, 22(3), 366-395.
- Rose, Jacqueline (1992). *The case of Peter Pan or the impossibility of children's fiction*. London: MacMillan.
- Reynolds, Kimberly (2007). *Radical children's literature*. NY: Palgrave Macmillan.
- Tatar, Maria (1992). *Off with their heads! Fairytales and the culture of childhood*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tyson, Lois (1994). *Psychological politics of the American dream*. Columbus, OH: State University Press.
- Ward, Donald (Ed.) (1981). *The German legends of the Brothers Grimm (Vol 2)*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
- Zelizer, Barbie (1995). Reading the past against the grain: The shape of memory studies. *Review and Criticism*, 12(2), 214-239.
- Zipes, Jack (2011). The twists and turns of radical children's literature. In Julia Mickenberg, & Philip Nel (Eds.), *Tales for little rebels* (forward, pp. VII). NYU Press.